

Лисенкова Ірина Петрівна,
к.пед.н., професор б.в.з., завідувач
кафедри психології та спеціальної освіти
Миколаївський міжрегіональний інститут
розвитку людини вищого навчального закладу
«Відкритий міжнародний університет розвитку
людини «Україна»
м. Миколаїв, Україна,
ip.lysenkova@ukr.net

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВИХ ФУНКЦІЙ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

***Анотація.** У статті розкривається загальна характеристика формувального експерименту щодо психолого-педагогічних умов розвитку емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку з порушеннями розумових функцій засобами арт-терапії. Основний акцент зроблений на основних психолого-педагогічних умовах впливу арт-терапії на підвищення рівня розвитку окремих компонентів і емоційної сфери загалом даної категорії дітей. Теоретичний аналіз джерельної бази засвідчив, що більшість експериментальних досліджень здебільшого зосереджені на особливостях навчання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Проте, нині практично відсутня цілісна система розвитку емоційної сфери молодших школярів з порушеннями розумових функцій. Водночас, вона особливо важлива для організації навчально-виховного процесу і розвитку даної категорії дітей зважаючи на особливості їхнього розвитку. Пізнавальна діяльність зазначеної категорії дітей характеризується певним відставанням в розвитку всіх психічних процесів, які забезпечують успішність засвоєння навчального матеріалу. Між тим, у практиці навчання дітей з порушеннями розумових функцій вкрай недостатньо звертається увага на забезпечення розвитку їх емоційної сфери, зокрема, в процесі предметно-практичної діяльності на уроках естетичного циклу. Причини неуспішності школярів з порушеннями розумових функцій в загальноосвітній школі розглядалися*

багатьма педагогами та психологами. Для характеристики навчальної діяльності дітей з порушеннями розумових функцій значущим є той факт, що при виконанні чергового завдання один і той же учень може діяти як правильно, так і помилково. Навчальна мотивація школярів з порушеннями розумових функцій відрізняється значною нестійкістю. Труднощі у навчанні обумовлені не лише недоліками пізнавальної діяльності, але і незрілістю емоційної і вольової сфер, не сформованістю особистісних якостей, проблемами спілкування, відхиленнями у поведінці.

Ключові слова: діти молодшого шкільного віку, порушення розумових функцій, арт-терапія, психолого-педагогічні умови, емоційна сфера.

Лисенкова И.П.

Николаевский межрегиональный институт развития человека высшего учебного заведения «Открытый международный университет развития человека «Украина»,
Г. Николаев, Украина

РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЕМ УМСТВЕННЫХ ФУНКЦИЙ СРЕДСТВАМИ АРТ-ТЕРАПИИ

Аннотация. В статье раскрывается общая характеристика формирующего эксперимента по психолого-педагогическим условиям развития эмоциональной сферы детей младшего школьного возраста с нарушениями умственных функций средствами арт-терапии. Основной акцент сделан на основных психолого-педагогических условиях влияния арт-терапии на повышение уровня развития отдельных компонентов и эмоциональной сферы в целом данной категории детей. Теоретический анализ источников показал, что большинство экспериментальных исследований в основном сосредоточены на особенностях обучения детей старшего дошкольного и младшего школьного возраста. Однако, в настоящее время практически отсутствует целостная система развития эмоциональной сферы младших школьников с нарушениями умственных функций. В то же время, она особенно важна для организации учебно-воспитательного процесса и развития данной категории детей учитывая их особенности. Познавательная деятельность указанной категории детей характеризуется определенным отставанием в развитии всех психических процессов, обеспечивающих успешность усвоения учебного материала. Между тем, в практике обучения детей с нарушениями умственных функций крайне недостаточно обращается внимание на обеспечение развития их эмоциональной сферы, в частности, в процессе предметно-практической деятельности на уроках эстетического цикла. Причины неуспеваемости школьников с нарушениями умственных функций в общеобразовательной школе рассматривались многими педагогами и психологами. Для характеристики учебной деятельности детей с нарушениями умственных функций значимым является тот факт, что при выполнении очередного задания один и тот же ученик может действовать как правильно, так и по ошибке. Учебная мотивация школьников с нарушениями умственных функций отличается значительной неустойчивостью. Трудности в обучении обусловлены не только недостатками познавательной деятельности, но и незрелостью эмоциональной и волевой сфер,

несформированностью личностных качеств, проблемами общения, отклонениями в поведении.

Ключевые слова: *дети младшего школьного возраста, нарушения умственных функций, арт-терапия, психолого-педагогические условия, эмоциональная сфера.*

*Lysenkova Iryna Petrivna,
Mykolayiv institute of human development of
institution of higher education "Open
international university of human
development «Ukraine»"
Mykolayiv, Ukraine*

**DEVELOPMENT OF THE EMOTIONAL SPHERE OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN WITH
DISABILITIES OF MENTAL FUNCTIONS BY MEANS OF ART THERAPY**

Abstract. *The general characteristic of the forming experiment concerning the psychological and pedagogical conditions of the development of the emotional sphere of junior schoolchildren with cognitive impairments by means of art therapy are discussed in the article. The main emphasis is done on the main psychological and pedagogical conditions of the influence of art therapy on the development of individual components and the emotional sphere in general of this category of children. The theoretical analysis of the source base has shown that most of the experimental research is mainly focused on the peculiarities of teaching children of senior preschool and junior school age. However, nowadays there is practically no integral system of development of the emotional sphere of junior pupils with cognitive impairments. At the same time, it is especially important for the organization of the educational process and the development of this category of children, taking into account the peculiarities of their development.*

Cognitive activity of this category of children is characterized by a certain retardation in the development of all mental processes that ensure the success of the learning of the material. Meanwhile, in the practice of teaching children with cognitive impairment, insufficient attention is paid to the development of their emotional sphere, in particular, in the process of subject-practical activity in the lessons of the aesthetic cycle. The reasons for the failure of schoolchildren with cognitive impairments in general school were considered by many pedagogues and psychologists. For the characteristics of the educational activity of children with cognitive impairments, the fact that, when performing the next task, one and the same pupil can act both correctly and in error, it is significant. Educational motivation for pupils with cognitive impairments is characterized by considerable instability. Difficulties in learning are due not only to the disadvantages of cognitive activity, but also the immaturity of emotional and volitional spheres, not the formation of personal qualities, communication problems, deviations in behavior.

Keywords: *children of junior school age, cognitive impairments, art therapy, psychological and pedagogical conditions, emotional sphere.*

Актуальність проблеми дослідження. На сучасному етапі становлення України як демократичної держави формується нове ставлення суспільства до дітей з різноманітними порушеннями психофізичного розвитку, нове бачення умов і шляхів їх соціалізації та інтеграції в соціум. У цьому контексті особливого значення набуває відповідне удосконалення змісту спеціальної освіти та методик навчання таких дітей, в тому числі і з порушеннями розумових функцій. Теоретичний аналіз джерельної бази засвідчив, що більшість експериментальних досліджень здебільшого зосереджені на особливостях навчання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Проте, нині практично відсутня цілісна система розвитку емоційної сфери молодших

школярів з порушеннями розумових функцій. Водночас, вона особливо важлива для організації навчально-виховного процесу і розвитку даної категорії дітей зважаючи на особливості їхнього розвитку. Пізнавальна діяльність зазначеної категорії дітей характеризується певним відставанням в розвитку всіх психічних процесів, які забезпечують успішність засвоєння навчального матеріалу. Між тим, у практиці навчання дітей з порушеннями розумових функцій вкрай недостатньо звертається увага на забезпечення розвитку їх емоційної сфери, зокрема, в процесі предметно-практичної діяльності на уроках естетичного циклу.

Мета статті. Мета полягає у обґрунтуванні психолого-педагогічних умов розвитку емоційної сфери молодших школярів з порушеннями розумових функцій засобами арт-терапії.

Методи дослідження. Спираючись на описані дослідження було проведено експеримент, що мав на меті перевірку ефективності впливу арт-терапії на розвиток емоційної сфери молодших школярів з порушеннями розумових функцій. Зміст формувального експерименту передбачав проведення експериментальних методик, які розбивались на наступні серії:

1 серія була спрямована на вивчення рівня розвитку інтелектуалах емоцій, як критерію емоційної сфери молодших школярів з порушеннями розумових функцій, шляхом проведення методик: проєктивна методика «Школа звірів» (діагностики адаптації молодших школярів до школи), методика щодо діагностики організаційних схильностей дітей молодшого шкільного віку та виявлення комунікативних схильностей.

2 серія спрямована на вивчення рівня естетичних емоцій як критерію емоційної сфери молодших школярів з порушеннями розумових функцій (за допомогою вивчення питання прояву естетичних емоцій дітьми та методикою «Соціометрія» для вивчення рівня взаємовідносин молодших школярів у колективі однолітків та з педагогічним колективом).

3 серія спрямовувалась на вивчення рівня моральних емоцій як критерію емоційної сфери молодших школярів з порушеннями розумових функцій (діагностика моральних почуттів молодшого школяра за О. Безверхим та методика моральних почуттів дітей молодшого шкільного віку О. Дарвіша).

В експерименті взяли участь діти молодшого шкільного віку з порушеннями розумових функцій, зокрема: 24 учні Миколаївської загальноосвітньої школи-інтернат № 3 та 48 учнів Миколаївської загальноосвітньої школи № 53. Загалом до експерименту були залучені 72 дитини.

Виклад основного матеріалу. У працях вітчизняних та зарубіжних дослідників визначено низку чинників, які впливають на шкільне навчання: рівень сформованості пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери, навчальної мотивації, самооцінки, самоконтролю. Основними критеріями, які забезпечують достатній рівень навчальної діяльності визнано певний розвиток психічних процесів, пізнавальної, мотиваційно-вольової і емоційної сфер.

На явище когнітивних порушень особистості науковці почали активно звертати увагу в перше десятиліття ХХ століття. Саме в цей час економічний розвиток країн Європи і Америки зумовив підвищення вимог до освітнього рівня населення. Зокрема, «виникло питання про диференціальну діагностику у дітей різних труднощів у навчанні. Важливо було виділити «перспективних» школярів і створити для них необхідні освітні умови. З одного боку, розвиток психіатрії, а з іншого – психометрії дозволили виявити деякі кількісні і якісні характеристики психічних процесів, необхідних для засвоєння шкільної програми. Перші дослідження учнів і розробка тестових нормативів показали, що недоліки когнітивного розвитку і особистісних властивостей значно заважають їх успішному навчанню. Тому починає визначатися категорія школярів, яким було важко в засвоєнні шкільної програми, і вони ставали неуспішними учнями. Тестування А. Біне і Т. Сімона встановило, що їх кількісні показники інтелекту нерідко займають проміжне положення між “нормою”

і «розумовою відсталістю»» (Волкова Н.П., 2012, с. 351).

Зі збільшенням наукової уваги до вивчення психологічних особливостей даної категорії дітей збільшувалося число термінів для їх опису в спеціальній літературі, за сучасним науковцем О. Защириною це «наступні: субнормальні діти;

невиховані діти; діти, що піддалися культурній депривації; недисципліновані діти; діти з мінімальною мозковою дисфункцією» (Защиринская О.В., 2016, с. 114).

В Україні, на думку педагога Г. Шевченко, «вживають наступні терміни для позначення даної категорії дітей: низькою навченістю; прикордоною розумовою відсталістю; психічним і психофізичним інфантилізмом; порушеннями розумових функцій; як про школярів, які не встигають в школі» (С.Г. Шевченко, 2001, с. 34).

Найбільш розповсюдженим опинився термін «когнітивні порушення», який був запропонованим Е. Крепеліном і В. Лубовським. Даний термін почав використовуватися у всіх офіційних документах, в більшості наукових досліджень (Защиринская О.В., 2016).

Причини неуспішності школярів з порушеннями розумових функцій в загальноосвітній школі розглядалися багатьма педагогами та психологами. Так, дослідниця А. Дробинська у своїй праці «Шляхи формування активного відношення до навчання молодших школярів з порушеннями розумових функцій» відмічає, що «школярі вказаної категорії не проявляють досить стійкого інтересу до запропонованих завдань; вони малоактивні, безініціативні, не прагнуть покращити свої результати, осмислити роботу в цілому, зрозуміти причини помилок. Це призводить до того, що учні продовжують допускати ті ж помилки. Безпосередній інтерес до завдання у них швидко зникає, особливо при виникненні труднощів у роботі, які вони не прагнуть подолати» (Дробинская А.О., 2009, с. 55).

А сучасний науковець Н. Нікашина стверджувала, що «для характеристики навчальної діяльності дітей з порушеннями розумових функцій значущим є той факт, що при виконанні чергового завдання один і той же учень може діяти як правильно, так і помилково. Наприклад, школяру дають завдання, яке складається із декількох менших завдань. При виконанні ряду менших завдань він одне з них може одного разу зробити правильно, а інше – ні. Таке “сусідство” правильного виконання з помилковим переконує в тому, що в даному і аналогічних випадках має місце не нерозуміння інструкції, а тимчасова втрата її через ускладнені умови роботи» (Степанов В.Г., 2008, с. 58).

Таким чином, навчальна мотивація школярів з порушеннями розумових функцій відрізняється значною нестійкістю. Труднощі у навчанні обумовлені не лише недоліками пізнавальної діяльності, але і незрілістю емоційної і вольової сфер, не сформованістю особистісних якостей, проблемами спілкування, відхиленнями у поведінці. Але у порівнянні з більш складними відхиленнями діти з порушеннями розумових функцій адекватно приймають запропоновану їм допомогу, що дозволяє їм успішніше набути необхідних навчальних знань та вмінь. Все це має значний вплив на навчально-вхвний процес даної категорії дітей загалом. Саме тому було звернено увагу на позитивний вплив мистецтва та арт-терапії на дитину молодшого шкільного віку з порушеннями розумових функцій. Мистецтво, звичайно, впливає на дитину і без додаткових зусиль, але більшої ефективності можна досягти реалізуючи певні психолого-педагогічні умови впливу арт-терапії на дитину молодшого шкільного віку з порушеннями розумових функцій шляхом підвищення розвитку її емоційної сфери.

У цілому, з огляду на дані, отримані в результаті експериментального дослідження, можемо стверджувати, що в експериментальних групах дітей, що навчаються в різних освітніх умовах (загальноосвітні школи та школи-інтернати) мають місце зрушення рівня розвитку емоційної сфери учнів молодшого шкільного

віку з порушеннями розумових функцій. Однак в експериментальних групах дітей, що навчають в інтегрованих класах загальноосвітніх шкіл позитивні зрушення значно вищі, про що свідчить таблиця зведених даних щодо динаміки рівня розвитку емоційної сфери в групах, за матеріалами вихідного та заключного зрізів (див. табл. 1, 2).

Таблиця 1

Динаміка рівнів розвитку емоційної сфери (у %)

№ п/п	Школи	Рівні		Низький		Середній		Високий	
		До	Після	До	Після	До	Після		
1.	Інтегрований клас (КГ)	44,5	19,4	35,9	36,1	19,6	44,5		
2.	Спеціальна ЗОШ (КГ)	42,1	24,3	40,1	45,3	17,8	30,4		
3.	Інтегрований клас (ЕГ)	45,9	15,8	36,2	30,9	17,9	53,3		
4.	Спеціальна ЗОШ (ЕГ)	45,1	20,1	37,9	28,7	17	51,2		

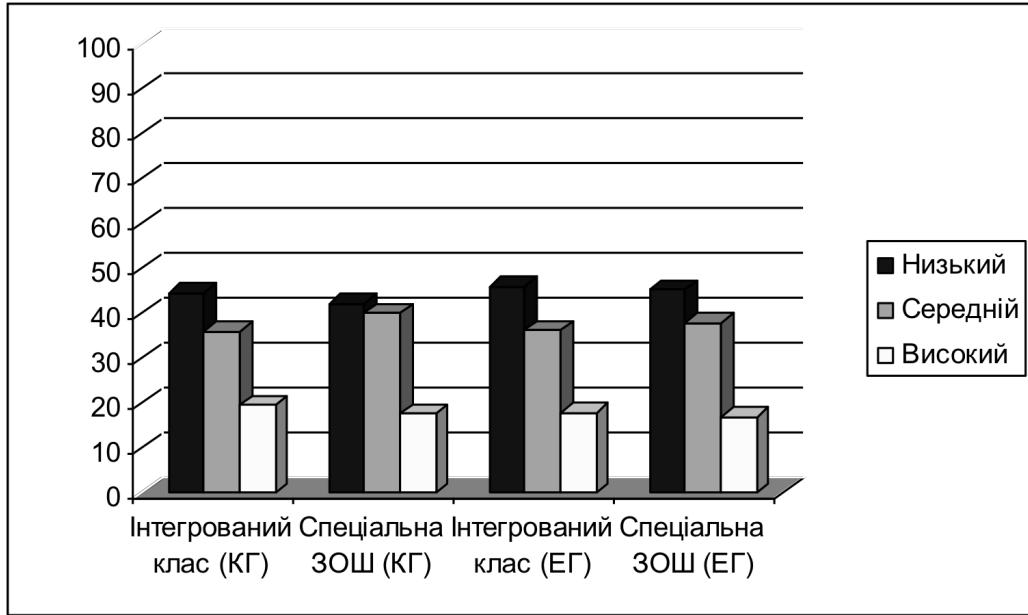
Таблиця 2

Динаміка рівнів розвитку емоційної сфери за матеріалами вихідного й заключного зрізів (середні дані, у %)

№ п/п	Групи	Рівні		Низький		Середній		Високий	
		До	Після	До	Після	До	Після		
1.	Контрольні групи	43,9	21,9	38	42,5	18,1	35,6		
2.	Експериментальні групи	45,5	17,9	37	29,8	17,5	52,3		

Порівняння результатів рівнів розвитку емоційної сфери дозволяє визначити, що відсоток учнів експериментальних груп із високим рівнем розвитку емоційної сфери майже в 1,5 рази перевищує кількість учнів контрольних груп із високим рівнем розвитку емоційної сфери. Важливим позитивним результатом у проведеній експериментальній роботі можна вважати незначне зменшення середнього рівня розвитку емоційної сфери в учнів експериментальних груп, водночас із значним зменшенням кількості учнів з низьким рівнем та значним збільшенням кількості учнів із високим рівнем розвитку емоційної сфери. Слід звернути увагу на коливання високого рівня розвитку емоційної сфери, який серед експериментальних груп збільшився 38,4 %, а у контрольній групі високий рівень збільшився на 17,5 %.

Отримані результати дають підстави зробити висновок, що запропонована система заходів позитивно вплинула на розвиток компонентів емоційної сфери в експериментальних групах молодших школярів з порушеннями розумових функцій, і навпаки, недостатня увага до арт-терапії і такого ж спрямування заходів призвела до зниження рівня розвитку емоційної сфери учнів контрольних груп.

Рис. 1. Динаміка зміни рівня розвитку емоційної сфери в експериментальних групах за результатами вихідного діагностичного зрізу.

Зведення та порівняння кількісних даних щодо рівня розвитку емоційної сфери під час констатувального та формувального експериментів дозволили нам зобразити в діаграмах 1 та 2 динаміку її розвитку за матеріалами вихідного та заключного зрізів.

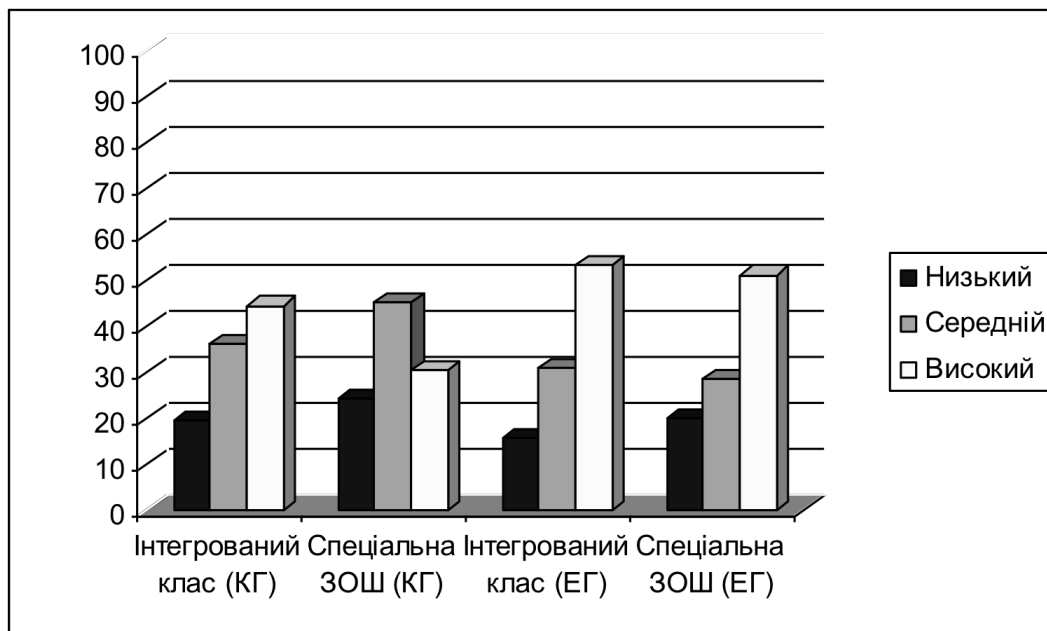

Рис. 2. Динаміка зміни рівня розвитку емоційної сфери в експериментальних групах за результатами заключного діагностичного зрізу.

Обчислені показники розбіжностей щодо рівня розвитку компонентів емоційної сфери дітям експериментальних груп виявилися статистично значущими: для інтелектуальних емоцій – $t=2,92$ при $p=0,006$; для естетичних емоцій – $t=5,22$ при $p=0,001$; для моральних емоцій – $t=2,99$ при $p=0,005$.

Обговорення. На підставі аналізу отриманих даних можемо зробити висновок, що розвиток критеріїв емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку з порушеннями розумових функцій експериментальних та контрольних груп суттєво відрізняються. Порівняння середніх результатів двох груп за t -критерієм Стьюдента показало, що відмінності між ними значущі.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Узагальнюючи усе викладене про експериментальне дослідження, вважаємо за необхідне зробити наступні висновки. Ефективність впровадження в навчально-виховну роботу вищевказаних психолого-педагогічних умов із метою впливу арт-терапії на розвиток емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку з порушеннями розумових функцій, підтвердили такі прямі й опосередковані показники. За період експериментальної роботи суттєво збільшився рівень розвитку емоційної сфери молодшим школярів з порушеннями розумових функцій загалом та кожного окремого критерію зокрема. Динаміку підвищення рівня розвитку емоційної сфери в експериментальних групах, викликали такі умови:

- цілеспрямований систематичний психолого-педагогічний вплив на особистість дитини молодшого шкільного віку з порушеннями розумових функцій з урахуванням її індивідуальних психологічних особливостей;

- зорієнтованість навчального процесу на об'єднання традиційних методів навчання і методу арт-терапії з метою підвищення рівня розвитку емоційної сфери молодших школярів з порушеннями розумових функцій;
- збагачення змісту виховної роботи методами арт-терапії з метою досягнення підвищення рівня розвитку емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку з порушеннями розумових функцій у виховній роботі.

Процедурою діагностичного експерименту було використано комплекс взаємозалежних методів, таких як анкетне опитування, бесіда, спостереження, аналіз документів. Застосування їх дало змогу отримати достовірні результати. Вважаємо, що використані в експериментальному дослідженні методики придатні для застосування їх у поточній психолого-педагогічній діяльності. Перелік завдань, поставлених на початку експериментально-дослідницької роботи, вирішений. Таким чином, кількісний і якісний аналіз результатів дослідження підтвердив висунуту нами гіпотезу і засвідчив, що за період експериментальної роботи досягнуто позитивних зрушень. Звичайно, досліджувана проблема дуже складна, і розв'язати її тільки в процесі навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи та школи-інтернату неможливо. Тому експериментальна робота в нашому дослідженні не носить рецептурний характер, а є лише одним із можливих варіантів психолого-педагогічного впливу арт-терапії на підвищення рівня розвитку емоційної сфери дітям молодшого шкільного віку з порушеннями розумових функцій.

Література:

1. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / Н.П. Волкова. – К.: Видавничий центр «Академія», 2012. – 576 с.
2. Заширинская О.В. Психология детей с задержкой психологического развития: Учебное пособие: Хрестоматия / О.В. Заширинская. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Речь, 2016. – 168 с.
3. Диагностика и коррекция задержки психического развития у детей: Пособие для учителей и специалистов коррекционно-развивающего обучения / Под ред. С.Г. Шевченко. – М.: Академия, 2001. – 278 с.
4. Дробинская А.О. Пути формирования активного отношения к обучению младших школьников / А.О. Дробинская // Дефектология. – 2009. – № 3. – С. 26-30.
5. Степанов В.Г. Психология трудных школьников / В.Г. Степанов. – М.: Академия, 2008. – 264 с.
6. Kramer E. Art therapy in a children's community / E. Kramer. – New York: Schocken Books, 1978. – 106 p.
7. Smeijsters H. The treatment of aggression using arts therapies in forensic psychiatry: Results of a qualitative inquiry / H. Smeijsters, G. Cleven // The Arts in Psychotherapy. – 2006. – № 33. – P. 37-58.

Referens

1. Volkova, N.P. (2012). Pedagogy: A Manual for Students of Higher Educational Institutions. Kyiv: Vydavnychyu tsentr Akademiya [in Ukrainian].
2. Zashchirinskaya, O.V. (2016). Psychology of children with a delay in psychological development: Textbook: Reader. Saint Petersburg: Rech' [in Russian].

3. Shevchenko, S.G. (Ed.). (2001). Diagnostics and correction of mental retardation in children: A Handbook for Teachers and Specialists of Correction and Developmental Education. Moskow: Akademiya [in Russian].

4. Drobinskaya, A.O. (2009). Ways of formation of an active attitude towards the teaching of junior schoolchildren. *Defektologiya*, 3, 26-30 [in Russian].

5. Stepanov, V.G. (2008). [Psychology of difficult schoolchildren. Moskow: Akademiya [in Russian].

6. Kramer, E. (1978). Art therapy in a children's community. New York: Schocken Books [in English].

7. Smeijsters, H. & Cleven, G. (2006). The treatment of aggression using arts therapies in forensic psychiatry: Results of a qualitative inquiry. *The Arts in Psychotherapy*, 33, 37-58 [in English].

